

Livre des merveilles

Burgundzka wizja Orientu
późnego średniowiecza

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS

pod redakcją

MAŁGORZATY BIERNACKIEJ
WALDEMARA DELUGI
JERZEGO MALINOWSKIEGO (redaktor naczelny)
JANA WIKTORA SIENKIEWICZA
EMILII ZIÓŁKOWSKIEJ (sekretarz redakcji)

TOM
18

Barbara Maria Perucka

Livre des merveilles

Burgundzka wizja Orientu
późnego średniowiecza

w miniaturach manuskryptu fr. 2810
z Bibliothèque nationale de France

**„Livre des merveilles”. A Burgundian vision
of Orient in the late Middle Ages
in the illuminations of the manuscript fr. 2810
from Bibliothèque nationale de France**

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
Wydawnictwo Tako
Warszawa-Toruń 2016

[Kup książkę](#)

POLSKI INSTYTUT STUDIÓW NAD SZTUKĄ ŚWIATA
POLISH INSTITUTE OF WORLD ART STUDIES

STUDIA I MONOGRAFIE
STUDIES AND MONOGRAPHS

Recenzenci

prof. dr hab. Katarzyna Zalewska-Lorkiewicz
prof. dr hab. Waldemar Deluga

Zdjęcia

Bibliothèque nationale de France

Ilustracja na okładce: Livre des merveilles, BnF, ms. fr. 2810, fol. 210v.

© Copyright by Barbara Maria Perucka 2016

© Copyright by Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata 2016

© Copyright by Wydawnictwo Tako 2016

Publikacja została dofinansowana ze środków MNiSW (nr umowy 1002/P-DUN/2015)

ISBN 978-83-62737-83-3

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata
ul. Warecka 4/6 m 10, 00-040 Warszawa
e-mail: biuro@world-art.pl
www.world-art.pl

Wydawnictwo Tako
ul. Słowackiego 71/5, 87-100 Toruń
tel. +48 501 77 25 42
e-mail: tako@tako.biz.pl
www.tako.biz.pl

Skład komputerowy: Rekwizytornia Drzew

Książkę można zamówić:

Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata: biuro@world-art.pl
Wydawnictwo Tako: www.sklep.tako.biz.pl

[Kup książkę](#)

Spis treści

Wprowadzenie	9
1. Opis rękopisu fr. 2810	13
CZĘŚĆ PIERWSZA	
KSIEGA <i>Livre des merveilles</i>	
2. Stan badań	15
2.1. Losy rękopisu	15
2.2. Problemy podejmowane w badaniach	18
2.2.1. Warsztaty pracujące przy dekoracji <i>Livre des merveilles</i> ...	19
2.2.2. Ikonografia	20
2.2.3. Idea krucjaty w <i>Livre des merveilles</i>	23
2.2.4. Odbiorcy dzieła	23
3. Zbiór relacji z podróży	25
3.1. <i>Livre des merveilles</i> , zbiór tekstów	25
3.2. Zbiór relacji z podróży – gatunek literacki	27
3.3. Iluminowane rękopisy zbierające opowieści z podróży	31
3.4. Relacja między tekstem a obrazem w <i>Livre des merveilles</i>	34
3.5. System dekoracji w rękopisie <i>Livre des merveilles</i>	35
3.6. Rola ilustracji i charakter niezgodności między tekstem i obrazem w <i>Livre des merveilles</i>	46
CZĘŚĆ DRUGA	
UWARUNKOWANIA I OKOLICZNOŚCI ZAMÓWIENIA	
4. Zainteresowania orientalne Jana bez Trwogi	53
4.1. Nikopolis: niewola i powrót Jana bez Trwogi do Burgundii	55
4.2. Wizyta Manuela II Paleologa we Francji	59
4.3. Moda orientalizująca w Burgundii około 1400	61
4.4. Ślad europejskiej podróży Manuela II Paleologa w dekoracji <i>Livre des merveilles</i>	63

5.	Miejsce <i>Livre des merveilles</i> w bibliotece Jana bez Trwogi.....	70
5.1.	<i>La section d'Outremer</i>	73
5.2.	<i>Livre des merveilles</i> a średniowieczne encyklopedie w bibliotece burgundzkiej	79
5.3.	Tematy dworskie w <i>Livre des merveilles</i> i literatura dworska w bibliotece Jana bez Trwogi: polowanie i polityka	85
5.4.	Mecenat Jana bez Trwogi – prace Christine de Pisan	92
6.	Obraz świata w rękopisach średniowiecznych	95
6.1.	Wiedza o świecie – encyklopedie w bibliotekach dworskich	96
6.2.	Mecenat książąt <i>fleur de lis</i> – wiedza jako atrybut idealnego władcy	98
6.3.	Obraz świata w pracach o charakterze encyklopedycznym	100
6.4.	Dziwy Indii	104
6.5.	Chiny – zamarcie kontaktów handlowych i zaskoczenie najazdem mongolskim	108
6.5.1.	Przed atakiem mongolskim: legenda o Kapłanie Janie. ...	109
6.5.2.	Najazd mongolski, czyli atak ludów Goga i Magoga	111
6.6.	Strach oswojony – misje i podróże do Mongołów	114
6.7.	Encyklopedyzm we Francji – wiedza o świecie w czasach podróży do Azji	119
6.8.	Obraz świata u początków XV wieku: recepja <i>Geografii</i> Klaudiusza Ptolemeusza	124
7.	Kategoria <i>merveilleux</i>	126
7.1.	Pojęcie <i>merveille</i>	127
7.2.	<i>merveilleux</i> w tekstach rękopisu fr. 2810	129
7.3.	Względność <i>merveille</i>	131

CZĘŚĆ TRZECIA IKONOGRAFIA

8.	Wstęp do części ikonograficznej	139
9.	<i>merveilleux</i> i egzotyka	141
9.1.	Źródło wiedzy o egzotycznych zwierzętach – menażerie	141
9.2.	Zwierzęta egzotyczne w <i>Livre des merveilles</i>	143
9.2.1.	Słonie i wielbłądy	143
9.3.	Zwierzęta fantastyczne	147
9.3.1.	Jednorożce	147
9.3.2.	Smoki	149
9.3.3.	Ptak Roc	152
9.3.4.	Inne zwierzęta fantastyczne	155

9.4. Ludy monstrualne.....	156
9.5. Ciemnoskórzy	159
10. Orient znany – historia	163
10.1. Aleksander Wielki.....	163
10.2. Element historii antycznej – mit trojański.....	165
10.3. Historia święta – motywy starotestamentowe	166
10.3.1. Przedstawienia Raju.....	167
10.3.2. Adam i Ewa	171
10.3.3. Arka Noego	171
10.3.4. Inne motywy starotestamentowe	172
10.4. Historia święta – motywy nowotestamentowe:	
Sceny z życia Chrystusa i Marii	173
10.5. Historia Tatarów.....	176
10.5.1. Sen Czyngis-chana	177
10.5.2. Bitwy	182
11. Orient znany – Jerozolima, Konstantynopol i Wieża Babel	187
11.1. Jerozolima	187
11.1.1. Świątynia Grobu Pańskiego	192
11.2. Konstantynopol	194
11.3. Wieża Babel czy piramida?	199
12. Orient nieznany – fascynujący. Państwo Wielkiego Chana	203
12.1. Życie dworskie w Imperium Mongolskim.....	204
12.1.1. Pałace Wielkiego Chana.....	205
12.1.2. Pałace innych władców orientalnych.....	211
12.1.3. Ceremoniał dworski – biały koń Wielkiego Chana	212
12.1.4. Zajęcia na dworze Wielkiego Chana – polowania	215
12.2. Mądre rządy Wielkiego Chana	217
12.3. Przyjazny Orient – życzliwość Wielkiego Chana	
wobec przybyszów z Zachodu.....	219
12.3.1. Kapłan Jan – nadzieja Zachodu na pomoc	
w walce z Saracenami.....	221
13. Orient nieznany – fascynujący – bogactwo Orientu	225
13.1. Klejnoty i przyprawy	225
13.1.1. Klejnoty	225
13.1.2. Przyprawy	229
13.2. Zjawiska – dziwy natury jako jedno ze źródeł bogactwa Orientu	231
13.3. Miasta orientalne	233

14. Orient nieznany – przerażający – niebezpieczeństwa.....	240
14.1. Pustynia	240
14.2. Morze	245
14.3. Piekielna Dolina	249
15. Orient nieznany – przerażający – Saraceni.....	254
15.1. Saraceni jako bałwochwálcy	256
15.2. Sekta asasynów	258
15.3. Chciwość Saracenów.....	260
15.4. Saraceni – prześladowcy chrześcijan	262
15.5. Walka z Saracenami	264
 Zakończenie	 269
 Bibliografia.....	 272
 Spis ilustracji	 331
 Tematyka ilustracji w <i>Livre des merveilles</i>	 334
 Aneks.....	 342
Objaśnienia do aneksu	342
Marco Polo, Opisanie świata	343
Odoryk z Pordenone, Itinerarium.....	423
Wilhelm z Boldensele, Estat de la Terre Sainte.....	440
Listy	449
Livre de l'Estat du Grand Khan	452
John z Mandeville, Voyages.....	456
Jean Hayton, Fleur des histoires d'Orient.....	518
 Indeks osób i postaci	 568
 Indeks geograficzny	 572
 Indeks cytowanych rękopisów.....	 575
 “Livre des merveilles”. A Burgundian vision of Orient in the late Middle Ages.....	 580

Wprowadzenie

Livre des merveilles należy do najwspanialszych dzieł paryskiego malarstwa czasów mecenatu wielkich książąt *fleurs de lys* pierwszej ćwierci XV wieku¹. Artysci z warsztatów, w których wykonana została dekoracja księgi, nie pracowali wówczas poza Paryżem. Zastosowanie określenia „burgundzka wizja” w tytule niniejszego studium jest jednak celowe. Osoba zleceniodawcy bowiem, księcia, który niestrudzenie walczył o umocnienie swojej pozycji politycznej, powoduje, iż w analizie programu ikonograficznego należy wziąć pod uwagę intencje Jana bez Trwogi – z perspektywy jego burgundzkiego pochodzenia, warunkującego jego polityczne ambicje. Obok strony stylistycznej miniatur, czerpiącej z osiągnięć malarstwa paryskiego tego czasu, ważne stają się zatem: wiedza, zainteresowania zleceniodawcy oraz jego polityczne aspiracje. Wszystkie te elementy znalazły odbicie w dekoracji *Livre des merveilles*, ale najpierw to one musiały zainspirować księcia do zamówienia tak wyjątkowego rękopisu.

W celu odnalezienia intencji Jana bez Trwogi ważne jest przeanalizowanie źródeł oraz przejawów jego zainteresowania Orientem. Podstawowe znaczenie dla ich ukształtowania, podkreślane przez wielu badaczy, ma nieudana krucjata z 1396 roku. Istotne znaczenie w analizie zamysłu księcia, choć niewiążąca się z Orientem, ma także krwawa walka o władzę we Francji i okrutna jej kulminacja w postaci zlecenia zamordowania Ludwika Orleańskiego (23 listopada 1407)².

Wiedza o Oriencie na dworze burgundzkim pochodziła z różnych źródeł. Jednym z nich była biblioteka dworska. Jan bez Trwogi wzbogacił słynny zbiór pozostawiony mu przez Filipa Śmiałego o ponad pięćdziesiąt egzemplarzy. Książęta zamawiali księgi o różnorodnej treści. Szczególne znaczenie mają dzieła o charakterze encyklopedycznym, zbierające wiedzę o ówczesnym świecie, dostępne na dworze burgundzkim.

¹ Mecenatowi temu poświęcony został w 2004 roku cykl wystaw; zob. katalogi: DIJON-CLEVELAND 2004, PARIS 2004, *LA FRANCE ET LES ARTS* 2004.

² O tym zdarzeniu i jego okolicznościach: GUENÉE 1992.

Intencje Jana bez Trwogi wraz z umiejętnościami malarzy, a niekiedy ich brakiem, połączone zostały w wyjątkowy program ikonograficzny. Choć wiele rozwiązań ma stylistycznie konwencjonalny charakter, to jednak o ogromnej wartości *Livre des merveilles* decyduje między innymi fakt, że rękopis ten nie ma wzorców w tak bogatej formie, a i bezpośrednich naśladowców nie udało się dotąd odnaleźć. Tymczasem zamawianie rękopisów na wzór już istniejących, bez zmiany liczby i rozmieszczenia miniatur, było w omawianej epoce powszechne. Dobrym przykładem jest francuska wersja *Dekameronu*. Egzemplarz wykonany między 1414 a 1419 rokiem stał się dla Jana bez Trwogi wzorcem dla księgi zamówionej przez jego syna, Filipa Dobrego (datowana 1430–1440). Pomiedzy tymi dwoma rękopisami występują jedynie różnice stylistyczne, natomiast kompozycja poszczególnych scen w większości jest identyczna³. Podobnie niektóre teksty zamawiane były w wersji luksusowej jednocześnie przez kilku książąt. Były to jednak raczej dzieła zupełnie nowe, jak *Cité des dames* autorstwa Christine de Pisan czy tłumaczenia, wykonane przez Laurent de Premierfait na zlecenie księcia de Berry. Wiemy, że luksusowe egzemplarze *Cité des dames* książęta Burgundii i Berry otrzymali na Wielkanoc 1405 roku⁴. Pochodzący z lat 1409–1410 przekład tekstu Boccaccia *Des cas des nobles hommes et femmes* (dzieło tego samego tłumacza) również pojawia się w postaci luksusowych manuskryptów w zbiorach obu książąt jednocześnie⁵. Tymczasem *Livre des merveilles*, choć łączy teksty, których obecność dokumentują inwentarze wielu średniowiecznych bibliotek, jest jedynym zbiorem tłumaczeń Jeana Le Long w wersji luksusowej. Nie ma ponadto żadnych podstaw, by przypuszczać, jakoby księga ta powstawała jednocześnie z analogicznym manuskrytem.

Celem niniejszego studium, obok analizy ikonograficznej miniatur księgi *Livre des merveilles*, jest prześledzenie inspiracji i intencji, które połączone z informacjami dostarczonymi przez podróżników, a następnie przekształconymi przez wyobraźnię i umiejętności malarzy, złożyły się na niezwykłą i nadal pełną tajemnic księgę traktującą o dziwach – *merveilles*.

³ Egzemplarz wykonany dla Jana bez Trwogi znajduje się dziś w Watykanie (BAV, Pal. Lat. 1989) – o tym rękopisie zob. MEISS 1967a oraz studium, któremu towarzyszą reprodukcje wszystkich miniatur: KÖNIG 1989; rękopis zamówiony przez Filipa Dobrego przechowywany jest w Paryżu: Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 5070 – zob. POGNON 1978 (tu reprodukcje wszystkich miniatur).

⁴ Dla Jeana de Berry powstał manuskrypt przechowywany w Paryżu (BnF, ms. fr. 606), dla księcia Burgundii – znajdujący się dziś w Brukseli (KBR, ms. 9393).

⁵ Dla Jeana de Berry został wykonany manuskrypt przechowywany obecnie w Genewie (Bibliothèque publique et universitaire, ms. fr. 190), dla Jana bez Trwogi w Paryżu (Arsenal, ms. 5193); zob. MARTIN 1910, HINDMAN 2008. E. König sugeruje, że także francuska wersja *Dekameronu* znalazła się jednocześnie w dwóch luksusowych manuskryptach, wykonanych dla księcia de Berry i Jana bez Trwogi, z których zachował się jedynie egzemplarz watykański – KÖNIG 1989, s. 28.

CZĘŚĆ PIERWSZA

KSIĘGA *Livre des merveilles*

1. Opis rękopisu fr. 2810

Livre des merveilles to obszerny wolumen o wymiarach 421 × 300 mm, złożony z 307 kart pergaminu. Pierwotnie było ich prawdopodobnie o trzy więcej. Wskazuje na to zapis z czasów, kiedy rękopis należał do Jacques d'Armagnac⁶. Przed głównym tekstem Jean Flamel, sekretarz Jeana de Berry, wykaligrafował notę, która nadała księdze używany do dziś tytuł oraz upamiętniła ofiarodawcę dzieła. Rozpoczyna się ona od słów: *Ce livre est des merveilles du monde, c'est assavoir de la Terre Sainte, du grant Kaan, empereur des Tartars, et du pays d'Ynde; lequel livre Jehan, duc de Bougoingne donna à son oncle Jehan, filz de roy de France, duc de Berry*⁷.

Rękopis tworzy siedem tekstów, określanych umownie jako opowieści z podróży oraz list chrześcijan wschodnich do papieża Benedykta XII wraz z jego odpowiedzią. Całość spisano w języku francuskim, teksturą gotycką, pismem wyraźnym i starannym. Końcowe karty rękopisu (od fol. 267) powierzone zostały innemu skrybie, którego pismo jest mniej czytelne, co odejmuje ostatniej części księgi elegancji. Wrażenie to pogłębia fakt, że ostatniej opowieści towarzyszą miniatury wykonane przez artystów o zdolnościach wyraźnie mniejszych od zrzeszonych w wiodącym warsztacie Mistrza Boucicaut.

Każda część rękopisu zdobiona jest miniaturami niemal jednakowych rozmiarów (ok. 160 × 98–112 mm). Występują one najczęściej przed rozdziałem, który ilustrują, czasem za jego tytułem. Niektóre włączone są w środek tekstu, któremu towarzyszą lub też znajdują się na końcu ilustrowanego fragmentu. Niekiedy ilustracja pojawia się nawet kilka kart przed lub za fragmentem

⁶ Opis kodykologiczny: AVRIL 1996, s. 305–307 (AVRIL 1999, s. 205: w nawiasie podaje numery stron wg łatwiej dostępnego wydania z roku 1999, numeracja stron jest identyczna w wydaniu francuskim i niemieckim).

⁷ „Ta księga jest o cudach świata, to znaczy o Ziemi Świętej, o Wielkim Chanie, władcy Tatarów oraz o Indiach, którą to księgę Jan, książę Burgundii podarował swojemu stryjowi, Janowi, synowi króla Francji, księciu de Berry” (jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczenia pochodzą od autorów); BnF, ms. fr. 2810, fol. A: fragment cytowany przez OMONT 1907, s. 3–4 oraz AVRIL 1996, s. 292 (AVRIL 1999, s. 197); zob. także FOSCOLO BENEDETTO 1928 (1962), s. XXXV–XXXVI.

tekstu, do którego nawiązuje⁸. Karty incipitowe wszystkich części przypisywane są artystom z warsztatu Mistrza Boucicaut. Karty te zdobią większe miniatury i rozbudowane marginalia w postaci wielobarwnych kompozycji z liści, w które wplecione zostały herby i dewizy kolejnych właścicieli księgi.

Livre des merveilles rozpoczyna najsłynniejsza dziś średniowieczna relacja z podróży – wspomnienia Marco Polo. Obejmuje ona 94 karty (fol. 1–96v) i zdobi ją największa liczba miniatur (w sumie 84). Większość z nich wykonali artyści z warsztatu Mistrza Boucicaut. Po tym tekście następuje *Itinerarium* Odoryka z Pordenone (fol. 97–115v), zdobione siedemnastoma miniaturami. Wspomnieniom z pielgrzymki Wilhelma z Boldensele (*Estat de la Terre Sainte*, fol. 116–132) towarzyszy jedenaście ilustracji. Listy (fol. 132v–136) nie są oddzielone od poprzedzającej opowieści i niektórzy badacze uważali je za część tekstu *Estat de la Terre Sainte*. Po nich następuje zachowany w niewielu kopiach raport *Le Livre de l'Estat du Grand Khan*, za którego autora do niedawna uważano arcybiskupa Sultanieh, Jeana de Cori (136v–140v)⁹. Tekst zdobią cztery miniatury. Kompilacja autorstwa Johna z Mandeville (fol. 141–225v) to, po opowieści Marco Polo, najdłuższa część zbioru. Zdobią ją aż siedemdziesiąt cztery miniatury. Żadna inna średniowieczna wersja tej opowieści nie została tak bogato zilustrowana. *Fleur des hitoires d'Orient* – dzieło armeńskiego księcia Haytona – zajmuje kolejne karty (fol. 226–267). Strona incipitowa tej opowieści należy do najczęściej reprodukowanych ilustracji z *Livre des merveilles* (il. 1). To tutaj pojawił się portret Jana bez Trwogi. Scena przedstawia wręczenie księgi zlecniodawcy. Spośród czterdziestu trzech miniatur towarzyszących tej opowieści większość ukazuje bitwy i kapitulacje miast. Tylko dwie ilustracje w tej części zbioru wykonane zostały w warsztacie Mistrza Boucicaut. Ostatnia księga to *Liber peregrinationis* Ricolda z Montecroce (fol. 268–299v). Większość z kompletu dwudziestu ośmiu miniatur wykonali artyści o najmniejszych zdolnościach spośród pracujących przy *Livre des merveilles*¹⁰.

Ten obszerny wolumen, starannie opracowany ikonograficznie i stylistycznie w warsztacie Mistrza Boucicaut, choć podzielony na siedem osobnych ksiąg, tworzy spójną całość. Miniatury natomiast, mimo że wykonane przez pięć grup artystów, choć stylistycznie znacznie się różnią, są prawie tych samych rozmiarów, a ich tematy rzadko się powtarzają.

⁸ Rozmieszczenie ilustracji analizuje PORTER 1977, s. 32–46; studium to cytuję z maszynopisu (kopia w Bibliotece Uniwersyteckiej w Dijon).

⁹ Zmiana w atrybucji tekstu nastąpiła dzięki odnalezieniu tekstu łacińskiego, który publikuje wraz z analizą: GADRAT 2007.

¹⁰ Podział miniatur według warsztatów: MEISS 1968, s. 116–122; AVRIL 1996, s. 307–309 (AVRIL 1999, s. 206–207).

2. Stan badań

2.1. Losy rękopisu

Brak najmniejszej wzmianki o *Livre des merveilles* w rachunkach burgundzkich spowodował powstanie rozbieżnych hipotez co do czasu i okoliczności powstania manuskryptu. Archiwa Księstwa Burgundzkiego w Dijon i Lille nie są kompletne i choć książęce wydatki były rejestrowane bardzo skrupulatnie i co roku starannie przepisywane na pergaminie, a czasem nawet dekorowane niewielkimi rysunkami piórkiem, zapis o *Livre des merveilles* nie pojawia się wśród nich. Inwentarze biblioteki burgundzkiej, jako że powstały w roku 1404 i 1405, a następnie dopiero w 1420, również nie wymieniają *Livre des merveilles*¹¹. Opis pozwalający na identyfikację książki znajduje się dopiero w inwentarzu zbiorów księcia Jeana de Berry¹².

¹¹ Na przykład *Compte de Jehan de Velery* (ADCO B 5518), przepisane starannym pismem, zawiera rysunki piórkiem na początku każdego działu. Léon Mirot odnalazł księgi dokumentujące wydatki Jana bez Trwogi jeszcze jako hrabiego Nevers, z lat 1398–1405. Przechowywane obecnie w Dijon, w Archives Départementales de la Côte-d'Or, noszą sygnatury B 5518, B 5519 i B 5520: MIROT 1938. Zestawienie wydatków z okresu panowania Jana bez Trwogi: VAUGHAN 1966 (2005), s. 105; zob. także LABORDE 1849, t. 1, s. XI; AVRIL 1996, s. 291 (AVRIL 1999, s. 197). Inwentarz 1404–1405: WINTER 1985, inwentarz 1420: DOUPTEPONT 1906.

¹² *Item, un livre de Marc Paule, des "Merveilles d'Aise la grant et d'Inde la majour et mineur, et des diverses regions du monde", escript en françois, de bonne lettre de fourme, très bien historié et enluminé tout au long ; et au commencement du second feuillet a escript: tartars en leur tantes; couvert de veluiau, ouvré et fermant à deux fermouers d'argent dorez, esmaillez aux armes de monseigneur de Bourgoigne [...]; le quel livre mondit seigneur de Bourgoigne donna à mondit Seigneur, oudit mois de janvier mil IIIIe et XII* [Następnie, księga Marco Polo, o *Dziwach wielkiej Azji oraz Indii Mniejszych i Większych, i o różnych regionach świata*, napisana po francusku, dobrym pismem, w całości bardzo dobrze ilustrowana i zdobiona, a na początku drugiej karty widnieje napis: *Tatarzy i ich namioty*; pokryta aksamitem, starannie opracowana i zamykana na dwie klamry ze złoczonego srebra, dekorowane herbami księcia Burgundii [...]; księgę tę wspomniany książę Burgundii ofiarował mojemu panu, w miesiącu styczniu 1412]; GUIFFREY 1894, t. 1, nr 1005, s. 270.

Jedno tylko opracowanie podaje informację, jakoby Jan bez Trwogi otrzymał księgę jako prezent urodzinowy 28 maja 1411 roku. Autor nie cytuje jednak żadnych dokumentów mogących ten fakt poświadczyć¹³. Wiemy jedynie, że tego dnia Jan bez Trwogi przebywał od kilku dni w Saint-Omer¹⁴. W dokumentach nie wspomniano o żadnych prezentach urodzinowych.

W publikacji z 2004 roku, towarzyszącej wystawom prezentującym dworską sztukę francuską około roku 1400, autorka wspomina o rachunku z 1413 roku, w którym jest mowa o 350 liwrach wypłaconych Jacquesowi Raponde na zakup tej księgi. Niestety, informacja ta jest wynikiem redakcyjnej pomyłki¹⁵.

Brak informacji archiwalnych spowodował rozbieżności w datowaniu *Livre des merveilles*. Hipoteza, jakoby rękopis zamówiono jeszcze w czasach Filipa Śmiałego pod koniec wieku XIV¹⁶ (choć czasem jeszcze wspominana przez późniejszych badaczy¹⁷), została ostatecznie odrzucona¹⁸ i dziś kwestia ta nie jest już podejmowana. Mimo to niektórzy badacze wspominają jeszcze o dawniejszych rozbieżnościach w identyfikacji zleceniodawcy¹⁹.

Istniały także inne wątpliwości, na przykład, czy Jan bez Trwogi zamówił *Livre des merveilles* od razu jako prezent dla stryja, czy raczej zamierzał włączyć księgę do własnego księgozbioru. Niektórzy badacze wskazywali na tę pierwszą możliwość tym bardziej, że manuskrypt znajdował się w rękach Jana bez Trwogi bardzo krótko²⁰. Inni jednak, i to raczej z nimi należy się zgodzić, uznali podarowanie księgi Jeanowi de Berry za wynik zaistniałej sytuacji politycznej. Księga bowiem zawiera nie tylko portret burgundzkiego księcia, lecz także jego herby, emblematy oraz dewizę *Ich swighe*. Jest wśród wszystkich ksiąg należących do Jana bez Trwogi tą, której właściciel jest określony w sposób najwyraźniejszy²¹.

¹³ MÉVIUS 2003, s. 83, przyp. 13; autor powołuje się na pracę Knuta Andersona, *Research on late medieval painting*, której jednak nie udało się odnaleźć; informacja zostaje powtórzona w pracy traktującej o portretach Jana bez Trwogi: MÉVIUS & SOUDIÈRE 2005, s. 31.

¹⁴ PETIT 1888, s. 379.

¹⁵ VILLELA-PETIT 2004, s. 112, dziękuję autorce za wyjaśnienie.

¹⁶ OMONT 1907, s. 2. BENNETT 1954, s. 270; DOUTREPONT 1909, s. 242, choć podaje, że księga została wykonana dla Jana bez Trwogi, wysuwa przypuszczenie, iż mogła być zaczęta już w czasach rządów Filipa Śmiałego.

¹⁷ PORTER 1977, s. 15–17, REICHERT 1992, s. 177 (1997, s. 193), BOUSQUET-LABOUÉRIE 1994, s. 32 podaje datę 1407, podobnie jak PAVIOT 2003, s. 203; natomiast w kolejnym tekście (BOUSQUET-LABOUÉRIE 1995, s. 249) pojawia się rok 1405.

¹⁸ PORTER 1977, s. 15–17.

¹⁹ NORDENFALK 1997, s. 325.

²⁰ PORTER 1977, s. 1 uważa, że manuskrypt został zamówiony przez Jana bez Trwogi z przeznaczeniem na prezent dla księcia de Berry. Także McGRADY 2006, s. 2; KINOSHITA 2008, s. 60; STRICKLAND 2008, s. 25.

²¹ Elementy te zostały szczegółowo przeanalizowane: AVRIL 1996, s. 292–300 (AVRIL 1999, s. 197–201); emblematy pozwalające zidentyfikować postać Jana bez Trwogi w *Dialogues de*

Warto podkreślić w tym miejscu, że badacze dokonali identyfikacji zleceńodawcy na podstawie herbów i emblematów. W inwentarzu Jeana de Berry odnotowano jedynie od kogo otrzymał on księgę, nie wspominając, jakoby to Jan bez Trwogi był też zleceńodawcą dzieła²². Nie ma zatem całkowitej pewności, że księga została zamówiona przez Jana bez Trwogi, a nie podarowana mu przez kogoś, kto zlecił jej wykonanie z przeznaczeniem na dar dla księcia Burgundii. Zleceńodawcą takim mógłby być marszałek Boucicaut. Z braku dowodów mogących potwierdzić tę hipotezę, wystarczyć musi przypuszczenie, że marszałek jedynie zasugerował księciu zatrudnienie tego samego malarza, który wykonał dla niego słynne *Godzinki*. Marszałek Boucicaut brał udział w kilku krucjatach oraz odbył pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Po bitwie pod Nikopolis, jak opisuje Froissart, to właśnie Jan bez Trwogi spektakularnym gestem ocalił życie marszałka²³. Warto jeszcze zauważyć, że choć książęta Burgundii chętnie zlecali dekorację kilku ksiąg temu samemu artyście (Filip Śmiały i Jan bez Trwogi najczęściej malarzowi określonymu przez Millarda Meissa jako Mistrz Cité des Dames), *Livre des merveilles* jest jedynym manuskrypcem, który powstał dla księcia Burgundii w warsztacie Mistrza Boucicaut²⁴.

Marszałek mógł zatem zasugerować księciu zamówienie *Livre des merveilles* u tego właśnie mistrza w kwietniu 1411 roku. Wtedy to król, starając się złagodzić konflikt Armaniaków z Burgundczykami, wysłał do obu książąt ambasadorów. Na posłańców do Burgundii wybrał przyjaciół Jana bez Trwogi: Jeana de Thoisy i marszałka Boucicaut właśnie²⁵. Zarówno jednak ewentualny prezent dla księcia jak i osobiste zamówienie tej księgi nie zmienia treści przekazanych w ikonografii rękopisu. Fakt ujęcia w dekoracji *Livre des merveilles* elementów kształtujących wizerunek księcia Burgundii jako idealnego władcy można odczytać jako zamiar zarówno samego księcia, chcącego się jako takiż władca upamiętnić, jak i wdzięcznego za ocalenie życia marszałka Boucicaut.

Salmon et Charles VI (BnF, ms. fr. 23279, fol. 119) analizuje ROUX B. 1998, s. 79–86, il. XI i 11–14; emblematy Jana bez Trwogi opisuje najdokładniej SLANIČKA 2002, *passim*. Portrety Jana bez Trwogi analizują MÉVIUS & SOUDIÈRE 2005, o tym, który zdobi fol. 226 w *Livre des merveilles*, s. 30–32.

²² Informacja jakoby drugi inwentarz Jeana de Berry mówił o tym, że księga została wykonana dla Jana bez Trwogi (podaje to Charles Sterling) jest błędna (STERLING 1987, I, s. 371). W inwentarzu pojawia się bowiem wyłącznie informacja o tym, kto podarował Jeanowi de Berry tę księgę (GUIFFREY, 1894, t. 1, nr 1005, s. 270).

²³ Biografia marszałka Boucicaut: LALANDE 1988, o tym zdarzeniu, s. 67–68; SCHNERB 2005, s. 85, FROISSART, t. XV, s. 327–328.

²⁴ Burgundzkie zamówienia u Mistrza Cité des Dames zestawia KÖNIG 1989, s. 24, większość iluminowanych manuskryptów wykonanych w paryskich warsztatach dla Filipa Śmiałego i Jana bez Trwogi zestawia MEISS 1974, s. 418–420.

²⁵ LALANDE 1988, s. 166.

Dalsze losy księgi *Livre des merveilles* dokładnie opisał François Avril. Tutaj zatem wymienić wystarczy kilku najważniejszych właścicieli. Zapis w samej księdze mówi, że manuskrypt został przekazany księciu Jeanowi de Berry przez Jana bez Trwogi. Drugi inwentarz zbiorów księcia precyzuje, że księga została wręczona mu w styczniu 1413 roku²⁶. Po śmierci księcia, w roku 1416, księga przeszła w ręce jego córki, Bony de Berry, poślubionej Bernardowi d'Armagnac. Właścicielem, który pozostawił ślad w księdze w postaci herbów, był ich wnuk, Jacques d'Armagnac, książę Nemours. Księga następnie figuruje w inwentarzu wykonanym po śmierci Pierre'a de Beaujeu (1507), którego księgi przeszły w czasach Franciszka I do kolekcji królewskiej. *Livre des merveilles* odnotowana jest następnie we wszystkich inwentarzach zbiorów królewskich²⁷.

2.2. Problemy podejmowane w badaniach

Pierwsze wzmianki w literaturze dotyczące *Livre des merveilles* pojawiają się w XIX wieku. Mają one charakter katalogowy i pomijają miniatury, skupiając się na tekstach. Z roku 1868 pochodzi katalog manuskryptów zgromadzonych w Paryżu (w dzisiejszej Bibliotece Narodowej), w którym rękopis ten został krótko opisany²⁸.

Viki G. Porter, w dysertacji napisanej w 1977 roku, zwraca uwagę na fakt, iż pomimo podkreślanej przez wielu autorów ogromnej wartości manuskryptu *Livre des merveilles*, większość badań skupia się wokół strony stylistycznej miniatur, powierzchownie traktując ikonografię²⁹. Od powstania tekstu amerykańskiej badaczki minęło ponad trzydzieści lat, a sytuacja uległa jedynie nieznacznej poprawie. Nadal bowiem brakuje studium, które brałoby pod uwagę całość dekoracji.

Z uwagi na bogactwo motywów ikonograficznych fragmentami *Livre des merveilles* zajmowano się niezwykle chętnie. Miniatury z tej księgi zdobią niezliczone książki i artykuły, w których jednak często wnikliwa analiza ustępuje pierwszeństwa ilustracjom.

²⁶ *Lequel livre mondit seigneur de Bourgoigne donna à mondit seigneur, oudit mois de janvier mil IIIe et XII* [księgę tę wspomniany książę Burgundii ofiarował mojemu panu, w miesiącu styczniu 1412]; GUIFFREY 1894, s. 270, nr 105; aż do XVI wieku rok we Francji rozpoczynał się 25 marca, stąd wpisany rok to w istocie 1413. Ten i inne dokumenty potwierdzające identyfikację zostały zebrane w: AVRIL 1996, s. 292 (AVRIL 1999, s. 197, przyp. 2, s. 216); zob. także OMONT 1907, s. 2–3; HIRSCHBIEGEL 2003, s. 485.

²⁷ OMONT 1907, s. 2; większość herbów Jana bez Trwogi, zdobiących strony incipitowe opowieści poszczególnych podróżników została, zastąpiona herbami kolejnych właścicieli – analizuje je OMONT 1907, s. 6; dokładniej o właścicielach: AVRIL 1996, s. 300–305 (AVRIL 1999, s. 201–204).

²⁸ *CATALOGUE DES MANUSCRITS FRANÇAIS*, tom I, s. 485–486.

²⁹ PORTER 1977, s. 2.

2.2.1. Warsztaty pracujące przy dekoracji *Livre des merveilles*

Wstępną analizę kodykologiczną manuskryptu *Livre des merveilles* przeprowadził w roku 1907 Henri Omont, który też jako pierwszy opublikował wszystkie miniatury w wersji czarno-białej. Dwutomowe wydanie opatrzył on komentarzem i określił temat każdej miniatury tytułem rozdziału, który rozpoczyna się pod nią, co nie zawsze okazało się trafne. To do tej pracy przez wiele kolejnych lat odnosili się badacze zajmujący się *Livre des merveilles* lub cytujący fragmenty tej książki. Materiał ikonograficzny nigdy nie został opublikowany w całości w kolorze. Dziś jednak dostępny jest w bazie ikonograficznej francuskiej Biblioteki Narodowej³⁰.

Autorstwo miniatur Paul Durrieu w artykule z 1906 roku przypisał artyście, którego określił jako Mistrz Godzinek Marszałka Boucicaut³¹. Erwin Panofsky uznał tego malarza za jednego z najbardziej nowatorskich przed van Eyckiem. Nie podważył on atrybucji miniatur *Livre des merveilles*³². Wkrótce Rosy Schilling podzieliła miniatury przypisywane dotąd malarzowi pomiędzy warsztat Mistrza Boucicaut a rękę artysty, którego określiła jako Mistrz Egerton 1070³³. Szczegółowej analizy stylistycznej dokonał następnie w 1968 roku Millard Meiss w monografii poświęconej Mistrzowi Boucicaut. Autor wyłonił pięć grup artystów pracujących przy dekoracji tej książki, a w stylu Mistrza Boucicaut dostrzegł silne wpływy malarstwa *Trecenta*. Mogłoby to potwierdzać identyfikację postaci z Jacques'em Coene, którą Meiss rozważa³⁴.

Peter Hirschfeld natomiast dostrzegł podobieństwo miniatur w *Livre des merveilles* do dzieł Mistrza Francke. Analogię zauważa pomiędzy ołtarzem św. Barbary przechowywanym w Muzeum Narodowym w Helsinkach a dwoma ilustracjami w ms. fr. 2810 (fol. 37 i 80, il. 73). Zamówienia u tego mistrza autor identyfikuje z zapisem w rachunkach burgundzkich. Tam odnotowana jest wypłata dla *maistre Vranque*, ale kolejni badacze nie podejmują tej identyfikacji³⁵.

Nowa, kompletna analiza kodykologiczna *Livre des merveilles*, przeprowadzona przez François Avrila, uwzględnia wyniki tych badań, a także bierze pod uwagę postać Mistrza Mazarine, określonego tak przez Gabrielle Bartz na podstawie najważniejszej pracy – *Godzinek*, przechowywanych obecnie w paryskiej Bibliothèque de la Mazarine (ms. 469)³⁶. François Avril rozdziela autorstwo

³⁰ Baza Gallica. Wydanie facsimile z 1996 roku obejmuje jedynie 94 pierwsze karty – księgę Marco Polo.

³¹ DURRIEU 1906, s. 28.

³² PANOFSKY 1953, s. 54–61.

³³ SCHILLING 1954, s. 276.

³⁴ Pierwszą identyfikację sugeruje DURRIEU 1906, s. 35; szerzej MEISS 1968, s. 60–63.

³⁵ HIRSCHFELD 1970, s. 57–59.

³⁶ BARTZ 1999 ilustracje z tego manuskryptu dostępne są w bazie ikonograficznej <http://initiale.irht.cnrs.fr>, dawniej: <http://liberfloridus.cines.fr>.

miniatur pomiędzy pięć grup artystów. W pierwszej, określonej jako Boucicaut–Mazarine wyłania miniatury Mistrza Boucicaut, Mistrza Mazarine i te, w których dostrzegalny jest styl obu artystów. Tutaj także zaznacza, że niektóre miniatury Mistrz Boucicaut musiał wykonać przy współpracy Mistrza Cité des Dames. Warto w tym miejscu przypomnieć, że Mistrz Cité des Dames pracował przy kilku manuskryptach wykonanych dla Jana bez Trwogi³⁷. Druga grupa została określona jako Egerton–Bedford. Tutaj również badacz wyłania miniatury, w których dostrzega rękę tylko jednego z artystów³⁸. Miniatury w *Livre des merveilles* należą do najwcześniejszych w *œuvre* Mistrza Bedford i powstały przed jego najsłynniejszymi pracami³⁹. Tak dokładny podział autorstwa miniatur ukazuje organizację pracy warsztatów paryskich na początku XV wieku. Niektórzy artyści dekorujący *Livre des merveilles* pracowali wspólnie także przy innych manuskryptach.

W kolejnych latach pojawiły się także prace traktujące o relacji między tekstem a miniaturami. Autorzy rozważają sposób opracowania programu ikonograficznego, wyznaczając jego „architekta”⁴⁰.

Pomimo precyzyjnego podziału autorstwa miniatur w księdze wielu badaczy pozostaje przy określaniu malarzy odpowiedzialnych za dekorację *Livre des merveilles* jako warsztat Mistrza Boucicaut, którego uważa się za mającego nadzór nad wykonaniem całości programu ikonograficznego.

2.2.2. Ikonografia

Miniatury pochodzące z księgi *Livre des merveilles* znane są z setek reprodukcji. Dotyczy to jednak głównie kilku z nich: tej, na której ukazany jest zleceniodawca przyjmujący księgę (fol. 226, il. 1); ilustracji przedstawiającej przybycie kupców do miasta Hormuz (fol. 14v, il. 65); miniatury ukazującej fantastyczne ludy (fol. 29v, il. 2), o których zresztą Marco Polo nie wspomina, oraz ilustrującej rozdział księgi Johna z Mandeville, który opisuje rodzące się na drzewach baranki (fol. 210v, il. 19). Ilustracje te pojawiają się zarówno w niezliczonych wydaniach tekstu Marco Polo, w opracowaniach traktujących o podróżnikach i podróżach, analizujących pojęcie egzotyczności w średniowieczu, katalogujących fantastyczne stworzenia⁴¹, jak i dotyczących średniowiecznej Burgundii. Nie zawsze zresztą miniatury dopasowane

³⁷ MEISS 1974, s. 418–420; KÖNIG 1989, s. 24.

³⁸ AVRIL 1996, s. 320–324 (AVRIL 1999, s. 204–215).

³⁹ O najważniejszych pracach Mistrza Bedford: SPENCER 1965; SPENCER 1966; MEISS 1974, *passim*; BACKHOUSE 1990.

⁴⁰ MENEGHETTI 2003; też: AVRIL 1996 (1999).

⁴¹ POCHAT 1970; BALTRUŠAITIS 1981; FRIEDMAN 1981; VEYSSIÈRE 1988; POCHAT 1997; KAPPLER 1999; ZALEWSKA 1993; ZALEWSKA 1997.